

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ВАВРИНЮК Тетяна Іванівна

УДК 808.3

**КОНСТРУКЦІЇ З ПРЯМОЮ МОВОЮ
В СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОЇ
НАРОДНОЇ КАЗКИ**

Спеціальність 10.02.01 - українська мова

+10.01.07

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ - 1997

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови Криворізького державного педагогічного інституту.

Науковий керівник -

доктор філологічних наук,
академік АН ВШ України
Баранник Дмитро Харитонович,
професор кафедри української
мови Дніпропетровського
державного університету

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук,
професор, академік АН ВШ України
Загнітко Анатолій Панасович,
завідуючий кафедрою української мови
Донецького державного університету

кандидат філологічних наук
Ганжа Світлана Анатоліївна,
доцент кафедри української
філології Дніпропетровського
державного університету.

Провідна установа -

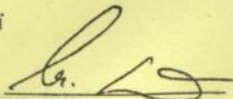
Харківський державний університет
ім. О.М.Горького,
кафедра української мови

Захист відбудеться "4" лютого 1997 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.05 для захисту дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Дніпропетровському державному університеті за адресою: 320625, м.Дніпропетровськ, пров. Науковий, 13, корп. 1, філологічний факультет.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розіслано "27" грудня 1997 року.

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради, доктор філологіч-
них наук, доцент

 Т.С.Пристайко

Загальна характеристика роботи

Вивчення мови фольклору і на сьогодні не втрачає своєї актуальності. Усна народнопоетична творчість дає надзвичайно багатий матеріал не лише для вивчення закономірностей виникнення, розвитку й функціонування мовних явищ, а й для осмислення специфіки народного світосприйняття у найрізноманітніших його аспектах. "Фольклор виконує роль каталізатора уніфікуючих, спільних тенденцій, що творять літературну мову на ґрунті народнорозмовного мовлення" (Єрмоленко, 1987, 3).

Своєрідність мови фольклорних творів - у поєднанні загальномовних і специфічно жанрових тенденцій, а це зумовлює певні труднощі у визначенні стилістичної природи мови фольклору.

У сучасному мовознавстві дедалі більшої ваги набуває думка про фольклор як окремий різновид художнього стилю або в широкому розумінні - як окремий функціональний стиль літературної мови (Кодухов, 1974, 5).

Але фольклор - усна форма художнього стилю і, ясна річ, відбиває специфіку усного мовлення.

Покажемо у цьому плані є жанр казки. Якщо художній стиль входить у систему книжних стилів сучасної української літературної мови, то казку як прозову усну розповідь доцільно розглядати в системі уснорозмовних стилів. Саме тому текст казки ми спроекуємо на структуру розповідного стилю сучасного українського усного літературного монологічного мовлення.

Казкова розповідь ведеться на двох рівнях: 1) звичайному, розмовному і 2) казковому, фольклорно-художньому. Саме така своєрідна композиційно-стилістична побудова привертає увагу фахівців.

Своєрідність казки як жанру проявляється також на рівні її мовного оформлення (у використанні лексичних засобів, фразеології, в особливостях синтаксичної організації фрази тощо).

У сучасній лінгвістиці чимало досліджень присвячено стилістичним і мовним особливостям жанру казки, однак усі вони здійснювалися з окремих позицій. При розгляді стилю казки увага зосереджувалася головним чином на вивченні казкових формул і їх композиційній комбінаториці. Визначальними в цьому плані є праці В.І.Хоменка (1958; 1960), О.І.Никифорова (1965), В.Л.Проппа (1969; 1984), Н.Рошияну (1974), Н.М.Ведьорникової (1975), Н.М.Герасимової (1978), О.Ю.Брициної (1983), Л.Ф.Дунаєвської (1987). Структурні форми мови казкових персонажів розглядалися лише побіжно. Зокрема, проблемі вивчення син-

таксису казки присвячена робота В.І.Борковського “Синтаксис сказок: русско-белорусские параллели” (1981). Частково порушував це питання А.М.Поповський у праці “Нормативні тенденції в мові фольклору Південної України XIX - поч. XX ст. (1988). Але це лише один аспект проблеми, до того ж дослідження проводилося на матеріалі російських і білоруських казок.

Казкова розповідь відзначається інтенсивною діалогізацією, причому способи синтаксичної реалізації чужої мови в контексті казки досить різноманітні: нормативні і ненормативні. Вивчення цього явища потребує особливої уваги, оскільки розширить наші уявлення не лише про можливі способи передачі чужої мови, а й про структурні особливості мови в цілому. Це й зумовило вибір теми дисертації. Крім того, порушені нами питання не були предметом спеціального вивчення.

Актуальність наукового дослідження визначається нерозв’язністю проблеми синтаксичної природи прямої мови, недостатнім вивченням можливих способів її реалізації, відсутністю монографічних праць, у яких би аналізувалися конструкції з прямою мовою на матеріалі української народної казки.

Зв’язок роботи з науковими програмами. Тема дисертації узгоджена з планом наукової роботи кафедри української мови Криворізького державного педагогічного інституту і розкриває один з аспектів проблеми “Функціонування мовних одиниць і граматичних категорій у різних стилях української мови”, над якою працює кафедра.

Об’єктом дослідження є мова української народної казки.

Метою дисертації є визначення специфіки структурної та семантичної організації конструкцій з прямою мовою в структурі української народної казки як різновиду усної розповіді.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

1. Дати характеристику розповідного стилю як лінгвістичної категорії.
2. Розкрити загальнокомпозиційні та власне мовні особливості тексту казки в їх проекції на структуру розповідного стилю.
3. Дати лінгвістичний аналіз структурних форм прямої мови в тексті української народної казки, що передбачає:
 - а) опис засобів уведення прямої мови в текст казки;
 - б) опис специфічно жанрових (казкових) форм прямої мови.
4. Визначити роль власне казкових лексичних і фразеологічних формул у складі конструкцій з прямою мовою.

Матеріалом дослідження послужила складена автором картотека, що включає близько 2000 фіксацій конструкцій з прямою мовою, дібраних шляхом суцільної вибірки із неадаптованих текстів українських народних казок. Джерелом відбору стали академічні видання казок з науково апробованими текстами, а також інші збірники. Підбір текстів для дослідження був здійснений таким чином, щоб українська народна казка була представлена в різноманітності жанрових типів і методів збирання.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній вперше на мовному матеріалі української народної казки здійснюється системне дослідження структурних особливостей конструкцій з прямою мовою. Мовно-синтаксична організація казкового тексту розглядається з позиції розповідного стилю усного літературного монологічного мовлення, специфічна риса якого полягає в тому, що слова автора і мова персонажів є конститутивними складниками єдиного текстового масиву - розповіді.

Методичне і практичне значення роботи. Результати дослідження можуть бути використані у вузівській практиці, зокрема при читанні загальних курсів сучасної української літературної мови, в спецкурсах з лінгвістичного аналізу тексту.

Дослідження конструкцій з прямою мовою здійснювалося в двох аспектах: **структурно-семантичному і стилістичному**. Перший аспект передбачає виділення ознак, що відмежовують пряму мову від інших способів передачі чужого мовлення (з проекцією на казковий текст). Другий аспект полягає у розкритті механізму казкової розповіді, що ведеться на двох рівнях: розмовному і фольклорно-художньому.

На захист виносяться такі положення:

1. Мова казки є особливим функціональним різновидом розповідного стилю української літературної мови.

2. І слова автора, і мова персонажів казки витримані в одному стилістичному ключі, що зумовлює однотипність організації фрази в цих компонентах.

3. Пряма мова в казці - засіб стилізації і типізації уснорозмовного мовлення.

4. У казковому тексті відтворення чужої мови характеризується великою кількістю структурно-композиційних форм. Варіантність конструкцій з прямою мовою створюється насамперед на рівні структурно-текстової взаємодії чужої мови і слів автора (розповідача), способів словесної матеріалізації останніх.

5. Чужа мова, включена без авторського супроводу в загальний кон-

текст казкової розповіді, є структурним різновидом прямої мови, оскільки зберігає характерні граматичні, лексичні, стилістичні особливості останньої.

6. Пряма мова в усіх структурних варіантах виконує в казці текстово-конститутивну функцію.

7. Специфічно казкові лексичні і фразеологізовані формули є естетичним центром у конструкціях з прямою мовою.

У роботі послуговувалися різними **методами**, зокрема дескриптивним, що передбачає лінгвістичний опис та аналіз мовних явищ, відбір і систематизацію певного матеріалу, семантичний і контекстуальний аналіз. На різних етапах дослідження застосовувалися також прийоми структурно-класифікаційного та порівняльно-зіставного методів.

Апробація роботи. Результати дослідження обговорювалися на науково-методичних конференціях у Кривому Розі (1995-1997), окремі підрозділи дисертації викладені в чотирьох статтях.

Структура і зміст роботи зумовлені її метою і завданнями. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів і висновків. У додатку до роботи подаються списки використаної літератури, умовних скорочень.

Основний зміст роботи

У вступі вмотивовується доцільність вибору теми, обґрунтовується її актуальність, теоретичне й практичне значення; характеризується стан вивчення порушених проблем, з'ясовується мета і завдання дисертації, її наукова новизна, визначаються методи дослідження, сформульовано положення, що виносяться на захист, указано форми апробації матеріалу.

У першому розділі **“Мова казки як особливий функціональний різновид розповідного стилю української літературної мови”** обґрунтовується розгляд казки в проекції на структуру розповідного стилю українського усного літературного мовлення.

У підрозділі 1, що називається **“Розповідний стиль як лінгвістична категорія”**, на основі авторитетних лінгвістичних поглядів дається характеристика розповідного стилю, що виділяється серед стилів усного монологічного мовлення внутрішньою структурою і сутністю функціонування.

Розповідний стиль українського усного монологічного літературного мовлення представлений двома різновидами: репродуктивною розповіддю та розповіддю інформативною. Саме в межах цих функціональних

різновидів прийнято розглядати й такі типи розповіді, як розповідь-переказ та розповідь фольклорно-етнографічного характеру (Д.Х.Баранник)

Розповідний стиль українського усного монологічного літературного мовлення представлений двома різновидами: репродуктивною розповіддю та розповіддю інформативною. Саме в межах цих функціональних різновидів прийнято розглядати й такі типи розповіді, як розповідь-переказ та розповідь фольклорно-етнографічного характеру (Д.Х.Баранник).

Специфіка розповідного стилю монологічного мовлення, як і будь-якого іншого стилю, виявляється насамперед на структурному і лексичному рівнях. Відображаючи безпосередньо процеси усного мовлення, розповідь разом з тим регламентується певними нормами, що визначають характер розповідного стилю.

На основі розробленої Д.Х.Баранником теорії про розповідний стиль українського усного літературного монологічного мовлення, у підрозділі виділяються структурні і композиційні особливості, властиві казковій розповіді. Ставиться завдання довести, що остання є особливим функціональним різновидом розповідного стилю.

У підрозділі 2 **“Загальні структурно-синтаксичні особливості мови казки”** увага зосереджується на загальнокомпозиційних та синтаксичних особливостях тексту казки в їх проекції на структуру розповідного стилю.

Як і будь-якій розповіді, казці притаманні такі характерні ознаки: сюжетність, цілісна завершеність, однолінійність оповіді, тяжіння до лапідарності.

Особливість композиції казкової розповіді - трикратне повторення дії героя з наростаючою гіперболізацією цієї дії.

Дослідники казки (Пропп В.Я., Хоменко В.І., Рошияну Н., Герасимова Н.М., Новикова Н.В. та ін.) наголошували ще на одній жанровій своєрідності стилю казки - наявності формул (ініціальних, медіальних та фінальних), які в сукупності з певними героями з їх визначеними функціями становлять схематичну основу розгортання казкової розповіді.

При всій замкнутості композиції казки сюжет її може доповнюватися новими епізодами, окремі епізоди можуть вилучатися; можливе контамінування декількох сюжетів, міграція з казки в казку позасюжетних елементів: казкових лексичних і фразеологічних формул. Це зумовлено характером функціонування казки, і ступінь насиченості її мови казковими художніми засобами залежить і від майстерності казкаря-оповідача. Писемна фіксація казкової розповіді - це лише застигла мить

її життя і не є чимось незмінним. Справжньої своєї багатогранності казка набуває в усній формі. Побутуючи в усній формі, казкова розповідь зберігає певні діалектні елементи, синтаксичні конструкції загальноорозмовного характеру (еліптичні, неповні речення тощо), однак тяжіє до літературно-нормованих текстів.

У підрозділі доводиться, що текст казки складається з тих самих синтаксичних одиниць, що й розповідь будь-якого типу.

Текстуальну канву казкової розповіді, як і розповіді взагалі, складають синтаксичні конструкції повідомної модальності. Серед них поширені формули відтворення факту в “об’єктивному” аспекті (розповідач і суб’єкт дії - різні особи):

Глянув Іван: недалеко стоїть царівна

(“Бідний чоловік та його сини”, ГФК, 126).

У сполуках такого типу друга частина часто приєднується з пропущенням дієслова сприйняття, що є характерним для усної розповіді:

Приходить він на той степ - стежечка. Він тією стежечкою йде - лежить рак.

(“Іван Богданець”, УНК, 96).

У підрозділі підкреслено, що на відміну від побутової розповіді, розповідь казкова має чітке членування мовного потоку на речення.

Усномовний характер побутування казки зумовлює наявність у її текстах різнотипних неповних речень:

а) речення з еліпсисом присудка:

Копитович зараз на себе шапку-невидимку...

(“Про богатиря Буха Копитовича”, ГФК, 63);

б) неповні речення з пропущеним підметом, в яких дуже часто наявні присудки-повтори:

Йдуть та йдуть, аж так: на узліссі собаки ганяють лисицю...

(“Ох”, ГФК, 264).

Такі винесені в абсолютну препозицію актуалізовані присудки, як в останньому прикладі, підкреслюють динаміку подій і є винятково характерною ознакою словопорядку в тексті казки.

Розповідну тональність створюють у структурі казки приєднувальні конструкції із сполучником *та й*:

Поприходили сини ввечері та й кажуть матері:

- Весь день оралі, а ви нам не прислали обідать.

(“Котигорошко”, ГФК, 40).

Далі в підрозділі розглядаються інші синтаксичні особливості казкової розповіді: наявність емоційних присудків з підсилювальною часткою **як**, присудків у формі теперішнього історичного часу, вказівних часток як засобу міжфразового зв'язку та ін.

Із сказаного вище випливає, що за структурно композиційними ознаками казка - це розповідь особлива. Це - усномовний художній твір з певними своїми композиційними і мовно-структурними особливостями.

У підрозділі 3 **“Мова оповідача та мова казкових персонажів - конститутивні складники текстового масиву казки”** доводиться, що мова казкових персонажів - типізація оповідача-казкаря, оскільки слова автора і так звана **“чужа мова”** в казковій розповіді належать одній особі - казкареві.

Для озвучення своїх героїв казкаря має готові формальні вирази, що виключають момент індивідуалізації і являють собою своєрідну фразеологію казкового епосу. Маючи в своєму арсеналі певні казкові словесні формули для реплік тих чи інших героїв, казкаря повинен проявити майстерність у їх ситуативному відтворенні й конкретизації.

У загальнокомпозиційному плані конструкції з прямою мовою в тексті казки є лише способом розгортання сюжету розповіді-монологу.

У другому розділі **“Структурні форми конструкцій з прямою мовою в українській народній казці”** розглядаються нормативні і ненормативні для сучасної літературної мови способи передачі чужого мовлення.

У підрозділі 1 **“Конструкції з прямою мовою у традиційному оформленні”** розглядаються різні лінгвістичні погляди на трактування поняття **“пряма мова”**.

У своєму дослідженні ми прихилиємось до думки, що пряма мова - найоптимальніший засіб для точної передачі чужого мовлення.

Залежно від емоційно-стилістичного навантаження того чи іншого компонента конструкції з прямою мовою (надалі: КПМ), маємо традиційні структурні варіанти:

1. Препозитивний:

Одного разу лисиця попрохала журавля до себе в гості:

- Приходь, куме, до мене в гості, а то ми з тобою уже давно познайомились, а досі одно в другого не були в домі.

(“Журавель і лисиця”, КПТ, 101).

2. Інтерпозитивний варіант КПМ:

- Еге, дивися вже й болота повисихали! - подумав Іван. - Треба

поспішати, щоб чимшвидше покінчити з упрям.

(“Бідний чоловік та його сини”, ГФК, 123).

Для усної розповіді не властиве введення інтерпозитивних КПМ за допомогою двох організуючих елементів, один з яких уводить в авторський текст початок чужого мовлення, другий - продовження цього мовлення. Натомість маємо позанормативні структури з повторенням дієслова мовлення:

- *Що ж, о думає собі той, - поки то ще прийдеться мені на посаді сидіти - та ще чи й прийдеться коли, а тепер, - думає, - худоба буде!*

(“Залізний вовк”, УНК, 221).

Типовим явищем для синтаксису казкової розповіді є позанормативні КПМ з препозитивним введенням прямої мови та інтерпозитивним дублюванням дієслова мовлення:

А Соловей-розбійник відповідає:

- *Не ти, - каже, - мене взяв у полон, не маєш права мені і наказувати!*

(Ілля Муромець та Соловей-розбійник», ГФК, 52).

3. Постпозитивний варіант КПМ:

- *Заплати ж мені! - сказав журавель.*

- *Тішся, що я тобі не відгриз твою голову, котру ти мені сам в мій писк встрамив, - сказало погане вовчище і побігло в ліс...*

(“Журавель і невдячний вовк”, КПТ, 140).

4. Пряма мова з обрамленням. Пряма мова з обрамленням - явище, притаманне розповідному стилю, де прямі висловлення є структурно-стилістичним елементом єдиної системи - розповіді. Наприклад:

От дід і баба думали-думали: “Хто б це був?” - ніяк не вгадають.

(“Кривенька уточка”, УНК, 69).

У текстах українських народних казок наявні такі структурні різновиди прямої мови з обрамленням:

1) дієслово-присудок із значенням мовлення стоїть у ввідній частині авторських слів:

А миша з радості бігає по голові, кіт хотів сказати:

“Сиди тихо!” - та тільки розкрив рота, а сопілка і впала у воду.

(“Молодильна вода”, ГФК, 115);

2) дієслово-присудок із значенням мовлення стоїть у другій частині авторських слів:

Тоді цар сплеснув тільки руками та:

- *Боже мій! - каже.*

(“Чабанець”, ГФК, 90).

Основна функція слів автора при прямій мові - композиційно-структурна: вони є пов'язуючою ланкою між прямою мовою і загальним текстом розповіді.

У підрозділі 2 “Конструкції з прямою мовою зі скороченими словами автора” аналізуються КПМ, у яких слова автора оформлені як неповні речення. Формально-граматична неповнота цих речень в умовах контексту є для них синтаксичною нормою, а за певних умов - і необхідністю. Скорочені слова при прямій мові в контексті казки реалізуються в типових для українського літературного мовлення різновидах неповних речень:

1). Формально і семантично неповні, або власне неповні, речення (терміни див.: Вихованець, 1993, 103).

2). Формально неповні, але семантично повні конструкції (еліптичні речення).

У межах авторських слів при прямій мові в структурі української народної казки вживаються лише контекстуальні неповні речення:

І пішов Іван-Вітер у некло. Прийшов туди і каже:

- Віддайте мені шість мільйонів грошей мого діда.

(“Іван-Вітер”, ГФК, 93).

У власне неповних реченнях може пропускатися будь-який член речення, що виражає суб'єктно-об'єктне відношення: підмет, присудок чи додаток. Характерними для казкової розповіді (як і розповіді взагалі) є КПМ зі скороченими словами автора до одного дієслова мовлення:

Дикун не знає, що чинити, як упізнати витязя. Каже:

- Запрошую всіх вас до свого палацу.

(“Мудрий Іванко”, ГФК, 143).

Неповні в граматичному плані, слова автора є достатніми в плані смислового завдяки попередньому контексту, а отже, є повноправним засобом вираження думки в лінійно організованому мовленні.

Типовими для тексту казки є конструкції з прямою мовою, у яких слова автора скорочуються внаслідок еліпсації присудка - дієслова мовлення:

У вовка аж дух сперло, так перелякався (непереливки вже йому), - потихеньку до свині:

- Скажи - чого це такого народу біжить?

(“Бідний вовк”, КПТ, 1984).

Незважаючи на відсутність дієслова мислення, тип семантичного

відношення між реченнями, що передає слова автора, і наступним реченням прямої мови сам по собі стає зрозумілим: вирішальну роль у цьому випадку відіграє контактне розташування слів автора і речення (чи речень) прямої мови. Більше того, йдеться мова навіть про фіксоване розташування цих компонентів. Якщо у звичайній моделі КПМ можливе позиційне переміщення слів автора з певною їх адаптацією, то в конструкції з еліпсованими словами автора таке переміщення виключене.

Серед еліптичних речень, що виступають у ролі авторських слів, найтипівішим для контексту української народної казки є ремарковий спосіб введення прямої мови, коли пропускається не лише присудок із значенням мовлення, а й другорядні члени речення:

А батько:

- Сиди там, коли сидиш!

(“Іван - мужичий син”, ГФК, 12).

У підрозділі розглядаються також інші різновиди КПМ зі скороченими словами автора, що є характерними для казкових текстів. У всіх своїх структурних варіантах скорочені слова автора при прями́й мові є своєрідним стилістичним прийомом, що надає розповіді експресивності, динамічності і виразності.

У підрозділі 3, що має назву: **“Пряма мова, зорієнтована на попередній контекст”**, розглядаються КПМ, що безпосередньо включені в контекст казки (без авторського супроводу).

Аналізуються різні погляди мовознавців щодо кваліфікації зазначених структур. Б.М. Кулик, С.Ю. Крючков, Л.Ю. Максимов, М.Т.Чемерицов стверджують, що в таких випадках не можна говорити про речення з прямою мовою; такі структури вони відносять до “інших способів передачі чужої мови”.

Ми схиляємося до думки М.Н. Миших та В.Лі. Рінберг, що пряму мову слід розглядати на фоні авторського контексту, який і є “словами автора”. Крім того, потрібно враховувати й граматичний аспект. Якщо речення (чи кілька речень) зберігають граматичні показники висловлювання як такого, що передається без змін (а це виражається насамперед у граматичних формах займенника і дієслова), і включення цих речень підготовлено попереднім контекстом, то такі речення слід вважати структурним різновидом прямої мови.

У підрозділі 4 **“Діалог у казковому тексті”** розглядається діалогізована пряма мова, що є характерним явищем для розповідного стилю.

Як і будь-який інший структурний різновид прямої мови, казковий діалог виконує насамперед конститутивну по відношенню до тексту функцію. Основне призначення діалогу - розвивати дію, оскільки мотиви і причини поведінки героїв казки жанрово обумовлені, наперед визначені народними уявленнями про той чи інший персонаж.

У текст казки діалогізовані структури вводяться такими ж способами, як звичайна пряма мова (у супроводі слів автора, зі скороченими словами автора, безпосереднім включенням діалогу в текст).

Виділяємо такі типи для тексту казки форми діалогу:

- 1) питально-відповідна форма;
- 2) питання - відповідь + зустрічне питання;
- 3) питанні - зустрічне питання, що конкретизує репліку співрозмовника.

У контексті української народної казки діалоги складаються з діалогічних єдностей (ДЄ), які умовно розподіляємо на дві групи:

1. ДЄ, які утворені змістовно і граматично завершеними реченнями різних комунікативних типів.
2. ДЄ, що складаються з різного роду незакінчених висловлень та їх підхоплень, що одержують своє смислове завершення у загальному контексті.

Діалоги у тексті казки відзначаються різноманітністю структурних моделей, які залежать від функції того чи іншого діалогу в оповіді. Синтаксична природа діалогізованого мовлення складна, оскільки вона підпорядковується не лише законам мовної системи, а й факторам екстралінгвістичного плану.

У підрозділі 5 під назвою “Пряма мова у віршованому вигляді” досліджується ритмічно організована римована мова персонажів казки як одна з особливостей стилю казкової розповіді.

Віршовані репліки-монологи в досліджуваних нами казках можна розподілити на два типи: **пісні-сигнали** (термін Л.Ф. Дунаєвської) та **усталені римовані вислови неписаного характеру**.

Якщо використання казкарем у процесі розповіді формул (особливо медіальних) є довільним і частотність їх цілком залежить від бажання і майстерності казкаря, то пісні-сигнали - невід’ємний елемент сюжету казки. Вони можуть імпровізуватися, але без таких пісенних вставок подібна казка не мислиться як текст. І пісні-сигнали, і неписані римовані формульні конструкції естетично наповнюють спрощені сюжети, надаючи їм художньої довершеності.

У третьому розділі дисертації “Специфічно казкові формули в складі конструкцій з прямою мовою” аналізуються усталені вирази в мові казкових персонажів.

У підрозділі 1, що має назву “Звертальні формули у складі конструкцій з прямою мовою”, розглядаються звертання як емоційно-естетичний центр мови персонажів.

Особливе місце в структурі казкової розповіді займають звертання, які властиві лише казкам. Це звертання, що набули формального характеру. Наприклад:

А він каже:

- Не їж мене, зайчику-побіжайчику, я тобі пісні заспіваю.

(“Колобок”. КПТ, 480).

Подібні звертальні формули майже втратили відтінок суб’єктивної оцінки чи значення модальності, оскільки спираються на традиційні жанрові стереотипи тих чи інших персонажів: скажімо, позитивного героя навіть вороги в звертаннях називають добрим молодцем.

У мові казкових персонажів звертання представлені такими різновидами:

- 1) епітетні звертальні формули;
- 2) епітетно-прикладкові звертальні формули.

Епітетні звертальні формули побутують переважно в мові персонажів героїко-фантастичних казок, хоч наявні вони і в казках інших жанрових різновидів. Такі звертання в межах певного стереотипу дають супровідну якісну характеристику адресата зверненої мови:

- Здоров, бездушний Костію.

(“Іван Богданець”, ГФК, 108).

Епітетно-прикладкові звертальні формули найпоширеніші в мові персонажів тваринного казкового епосу. Такі звертання відзначаються вищим ступенем лексико-граматичної спаяності, оскільки означення-прикладка міцно прилягає до основної форми, яскраво її характеризуючи:

Аж веде перепілочка діти, а він за перепеля, а перепілочка кричить, просить:

- Котику-братику, пусти, - каже, - що хочеш, то я зроблю.

(“Зміїв перстень, котик і собачка”, УНК, 193).

Типовими для конструкцій з прямою мовою в структурі казки є звертальні формули, увиразнені повтором. Як стилістична фігура повтор є характерним явищем для казкової розповіді. Але в звертаннях казкових персонажів маємо специфічно казковий повтор, що вирізняється на фоні

фрази не лише як засіб реалізації стилістичних відтінків мовлення, а й своєю семантичною природою:

А синиця каже:

- Горобче, горобче! Куди тобі в царі йти?!..

(“Як птахи обирали собі царя”, КПТ, 382).

Крім специфічно казкових звертальних формул, у мові персонажів досліджуваних нами казок виділяємо також **загальнофольклорні звертальні формули та уснорозмовні**.

У всіх своїх варіативних реалізаціях вони виконують основну функцію, що забезпечує можливість здійснення комунікативного акту чи то будь-якої взаємодії мовця і адресата зверненої мови, - функцію контактовстановлюючу. А звідси випливає, що звертання не лише називають (окликають) адресата зверненої мови, а й впливають на нього з метою здійснення цього контакту, тобто виконують і волюнтаривну функцію. Крім того, загальнофольклорні та уснорозмовні звертання не тільки містять певну суб'єктивну оцінку мовцем адресата мови, а й у певній мірі характеризують самого мовця. Отже, ці типи звертань виконують ще й характеристичну функцію. Специфічно казкові звертання, на нашу думку, що функцію втратили завдяки жанровій формальності свого лексико-граматичного складу.

У підрозділі 2 “Постійні казкові епітети в мові персонажа” дається характеристика наявних у мові казкових персонажів епітетів, визначається їх стилістична роль.

Конструкціям з прямою мовою у казковій розповіді властиві ті ж засоби вираження ознаки, що й авторському тексту, оскільки авторський текст і мова казкових героїв організовані за одними мовно-стилістичними законами.

Мова персонажів казки відзначається широким уживанням епітетів, що є характерним і для інших фольклорних жанрів, - **прикладних епітетів**:

Тоді баба сказала:

- Він не хоче до вас прийти... Він живе на битому полі, їздить на сивому коні, називається Поланином...

(“Казка про королеву Катерину”, УНК, 214).

Загальнофольклорні постійні епітети у казці можуть набувати зовсім інших смислових відтінків: як елементи ідіоматичних формул вони разом із означуваними словами складають назви-символи дійсних для казки явищ:

От як підріс він, то й каже:

- Зробіть мені, тату, золотий човник і срібне весельце: буду рибку ловити та вас годувати!..

(“Телесик”, ГФК, 355).

Власне казкові постійні епітети (епітети-формули) не мають метафоричного змісту, однак не позбавлені експресивності. Показовими в цьому плані є епітети-прикладки зі зменшено-пестливими суфіксами:

- ...Хто, хто в цій рукавичці?

- Мишка-скряботушка, жабка-скрекотушка, зайчик-лапанчик, лисичка-сестричка, вовчик-братик і ведмідь-набрідь.

(“Рукавичка”, КПТ, 466).

Прикладкові епітети-формули можуть мати основне смислове навантаження, оскільки вказують на прямі функції предметів, осіб чи явищ:

- Не ідіть, це такі леви, що й вас розірвуть, - каже Лебідка, - надівайте шапку-невидимку, то вони вас не побачать.

(“Про богатиря Буха Копитовича”, ГФК, 63).

До специфічно жанрових епітетів належать також означення, виражені прикметниками:

От він зараз гадюку убив, а до сороки каже:

- Як ти мені не принесеш води цілющої й живлющої, то й тебе уб'ю.

(“Про жар-птицю та вовка”, ГФК, 110).

У всіх випадках казкові епітетні формули - нерозкладні сполуки і мисляться єдиним поняттям, образність якого полягає в прихованій архаїчній символіці.

У підрозділі 3, що називається “Традиційні стійкі сполучення слів у складі прямої мови”, зроблено спробу проаналізувати фразеологізми у складі мови казкових персонажів.

У конструкціях з прямою мовою у структурі української народної казки наявні фразеологізми **композиційно-конструктивної та образно-експресивної групи**.

До фразеологічних одиниць композиційно-конструктивної групи належать внутрішні медіальні формули - типові вислови казкових героїв. Ці формули-вислови обумовлені певними діями (функціями) тих чи інших персонажів у конкретній ситуації.

У дослідженні фразеологізмів у складі прямої мови спираємося на теоретичні розробки О.І.Никифорова, В.Я.Проппа, Н.Рошияну.

Формули-висловлення казкових героїв привертають нашу увагу як

лексико-граматичні єдності з контекстуальною обумовленістю вживання і здатністю автоматично відтворюватися в мові. Характерна особливість їх семантико-синтаксичної організації полягає в тому, що побудовані вони за моделлю речення.

Часом такі формули складають діалоги між персонажами казки. Ось так, як правило, у казці з'ясовують мету зустрічі героїв та їх антагоністи:

- Ну, - тита, - за чим, добрий молодцю, зайшов? Чи будем битися чи мириться?

- Не з тим добрий молодець ходе, щоб мириться, а з тим, щоб битися.

(“Чабанець”, ГФК, 90).

Фразеологізовані вислови героїв, організовані за моделлю речення, можуть піддаватись еліпсуванню, вживатись у вигляді неповних речень, тобто на них теж поширюється головний закон розповідного стилю - закон економії слова:

- Здоров був, Іване-царенку! Чи по волі, чи по неволі?

(“Царівна-жаба”, ГФК, 191).

Фразеологізовані сполуки образно-експресивної групи у мову персонажів казки включаються рідко порівняно з насиченістю ними безпосередньо авторської оповіді.

Однак залежно від контекстуальної ситуації стилістично цілеспрямовано у мову казкових персонажів можуть вливатися і розмовно-побутові фразеологізми:

- А що я хіба у Бога теля з'їла, чи що?

(“Як лев утонув у колодязі”, КПТ, 89).

У реченнях прямої мови у текстах українських народних казок наявні фразеологізми образно-експресивної групи, вжиті в трансформованій формі:

- Куди, синку, шлях тримаєш?

(“Про хлопця, що не знав страху”, ГФК, 80).

У наведеному прикладі - синонімічна заміна слова *путь* (традиційно: *тримати /держати/ путь*).

Загальнонародні фразеологізми надають мовленню персонажів казки емоційності, колоритності, гумористичних відтінків, а казкові фразеологізовані формули витримують це мовлення в параметрах відповідного стилю.

У висновках на основі дослідженого матеріалу зроблено ряд уза-

гальнень. Найголовніші з них:

1. Казка - це особливий функціональний різновид розповідного стилю усного монологічного мовлення, що позначається на її композиційних та синтаксичних особливостях.

2. Мова оповідача та мова казкових персонажів належать одній особі - самому оповідачеві.

3. Поліпредикативність конструкції з прямою мовою характеризується відсутністю взаємних синтаксичних відношень і зв'язків між предикативними частинами (словами автора і прямою мовою); при відсутності граматичного зв'язку між словами автора і прямою мовою наявний тісний смисловий зв'язок між ними.

4. Найпоширеніша форма функціонування прямої мови в контексті казки - діалогічна; в діалогах особливою активністю відтворення відзначаються моделі простих речень, різноманітні за способами оформлення структурної основи (неповні та еліптичні речення, перервані структури тощо), що відображає специфіку усного мовлення.

5. Серед КПМ зі скороченими словами автора найтиповішим для контексту української народної казки є ремарковий спосіб введення прямої мови.

6. Конструкції з прямою мовою в різноманітних (нормативних і ненормативних) варіантах - один із стильових прийомів розгортання сюжету казки.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях:

1. Діалог у казковому тексті //Українська мова: питання системи і функціонування. - Кривий Ріг: КДПІ, 1995, -С.13 -16.

2. Структурні форми прямої мови в українській народній казці// Формування національної самосвідомості студентів вищих навчальних закладів та учнів загальноосвітніх шкіл: Зб. наук. праць. - Київ -Кривий Ріг: Козаки, 1995. - Ч. 2. - С. 12 - 17.

3. Дух спілкування у казці //Парадигми антропоцентризму: Мат-ли міжнародного симпозиуму "Людина, мова, культура" - Кривий Ріг: ЛМКП, 1997. - С. 93 - 97.

4. Мова оповідача та мова казкових персонажів - конститутивні складники текстового масиву казки //Придніпровський науковий вісник. - Дн-ськ: Наука і освіта, 1997.- N 27(38). - С. 6 - 11.

Анотація

Вавринюк Т.І. Конструкції з прямою мовою в структурі української народної казки.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10. 02. 01. - українська мова. Дніпропетровський державний університет, Дніпропетровськ, 1997.

Робота присвячена дослідженню структурних форм мови персонажів в українській народній казці, специфічно казкових фразеологізованих формул як жанрових конструктивних елементів прямої мови. Загальнокомпозиційні та власне синтаксичні особливості тексту казки розглядаються в їх проекції на структуру розповідного стилю; обґрунтовується висновок, що конструкції з прямою мовою в різноманітних (нормативних і ненормативних) варіантах - один із стилевих прийомів розгортання сюжету казки.

Ключові слова: конструкції з прямою мовою, розповідний стиль, казкові фразеологізовані формули.

Аннотация

Вавринюк Т.И. Конструкции с прямой речью в структуре украинской народной сказки.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10. 02. 01 - украинский язык. Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск, 1997.

Работа посвящена исследованию структурных форм речи персонажей в украинской народной сказке, специфически сказочных фразеологизированных формул как жанровых конструктивных элементов прямой речи. Общекомпозиционные и собственно синтаксические особенности текста сказки рассматриваются в их проекции на структуру повествовательного стиля; обосновывается вывод, что конструкции с прямой речью в различных (нормативных и ненормативных) вариантах - один из стилиевых приемов развертывания сюжета сказки.

Ключевые слова: конструкции с прямой речью, повествовательный стиль, сказочные фразеологизированные формулы.

Abstract

Vavrynyuk T. Constructions with Direct Speech in the Structure of the Ukrainian Language.

The thesis (manuscript) for awarding the candidate degree in Philology (Speciality 10. 02. 01 - the Ukrainian Language). Dnipropetrovsk State

University, Dnipropetrovsk, 1997.

We state the results of the investigation of characters' speech forms in Ukrainian Folk Tale and specific tale phraseological formulae as genre structural elements of direct speech. General compositional and syntactical peculiarities of tale's text are viewed in their projection on the structure of colloquial style. We state the conclusion that constructions with direct speech in various (standard and non standard) variants is one of stylistic devices of the development of tale plot.

Key words: constructions with direct speech, colloquial style, tale phraseological formulae.

Підписано до друку 05.12.97 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 1.0. Обл.-вид. арк. 1.0
Тираж 100. Зам. № _____

Центр комп'ютерного макетирования
АОЗТ РІА «Студія Лифт», 1997 г.
Тел. (0564) 78-95-55. 78-94-92